

Tarpukario Lietuvos politinis ir kultūrinis gyvenimas Tadeuszo Katelbacho publicistikoje bei raportuose

Rec.: *Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. I tomas, Atvirai* / sudarytojai Marek Jabłonowski, Andrius Vaišnys, Ingrida Veliutė; iš lenkų k. vertė Biruta Mikalonienė, A. Vaišnys; įžanginio straipsnio (*Lietuvos politika ir kultūra Tadeuszo Katelbacho pranešimuose*) autoriai M. Jabłonowski, A. Vaišnys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023. – 456 p. ISBN 978-609-405-242-2

Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. II tomas, Slaptai / sudarytojai Marek Jabłonowski, Andrius Vaišnys, Ingrida Veliutė; iš lenkų k. vertė Biruta Mikalonienė, A. Vaišnys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023. – 388 p. ISBN 978-609-405-242-3-9

Simonas Jazavita

Kauno miesto muziejus

Kaunas City Museum

simonasjazavita@gmail.com

Santrauka. Aptariamas dviejų tomų leidinys „Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką“. Jame pirmą kartą lietuvių kalba publikuojama 1934–1937 m. Lietuvoje dirbusio Lenkijos visuomenės ir politikos veikėjo, diplomato, žurnalisto, žvalgybininko Tadeuszo Katelbacho (1897–1977) publicistika ir Lenkijos užsienio reikalų ministerijai skirti jo slaptieji raportai apie sudėtingus politinius pasirinkimus, lietuvių ir lenkų tarpusavio santykius, Vilniaus ir Lietuvos sostinės klausimą, Lietuvos kariuomenę, ekonomiką, diplomatiją. Pirmame leidinio tome „Atvirai“ skelbiamas Mareko Jabłonowskio ir Andriaus Vaišnio įžanginis straipsnis, 1934–1937 m. laikraštėje „Gazeta Polska“ išspausdinti T. Katelbacho straipsniai ir korespondencija. Antrame tome „Slaptai“ pateikiami slaptieji raportai, saugomi Naujųjų aktų archyve Varšuvoje. Šis leidinys vertingas siekiant pažinti tiek Lietuvos vidaus politinį ir kultūrinį gyvenimą, tiek ir Lietuvos bei Lenkijos santykių aplinkybes XX a. 4 dešimtmetyje.

Reikšminiai žodžiai: Tadeusz Katelbach, Lietuvos ir Lenkijos santykiai, XX a. pirmos pusės diplomatijos istorija, Vidurio Rytų Europos regiono istorija.

Interwar Lithuania's Political and Cultural Life in Tadeusz Katelbach's Articles and Reports

Review of: *Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. I tomas, Atvirai* / sudarytojai Marek Jabłonowski, Andrius Vaišnys, Ingrida Veliutė; iš lenkų k. vertė Biruta Mikalonienė, A. Vaišnys; įžanginio straipsnio (*Lietuvos politika ir kultūra Tadeuszo Katelbacho pranešimuose*) autoriai M. Jabłonowski, A. Vaišnys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023. – 456 p. ISBN 978-609-405-242-2

Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. II tomas, Slaptai / sudarytojai Marek Jabłonowski, Andrius Vaišnys, Ingrida Veliutė; iš lenkų k. vertė Biruta Mikalonienė, A. Vaišnys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023. – 388 p. ISBN 978-609-405-242-3-9

Abstract. The review discusses a two-volume publication, *Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką* [Tadeusz Katelbach: Open and Secret Reports on Lithuanian Politics], the first publication in Lithuanian of the journalism of Tadeusz Katelbach (1897-1977), a Polish public and political figure, diplomat, journalist and intelligence officer, who worked in Lithuania from 1934 to 1937, as well as of his secret reports to the Polish

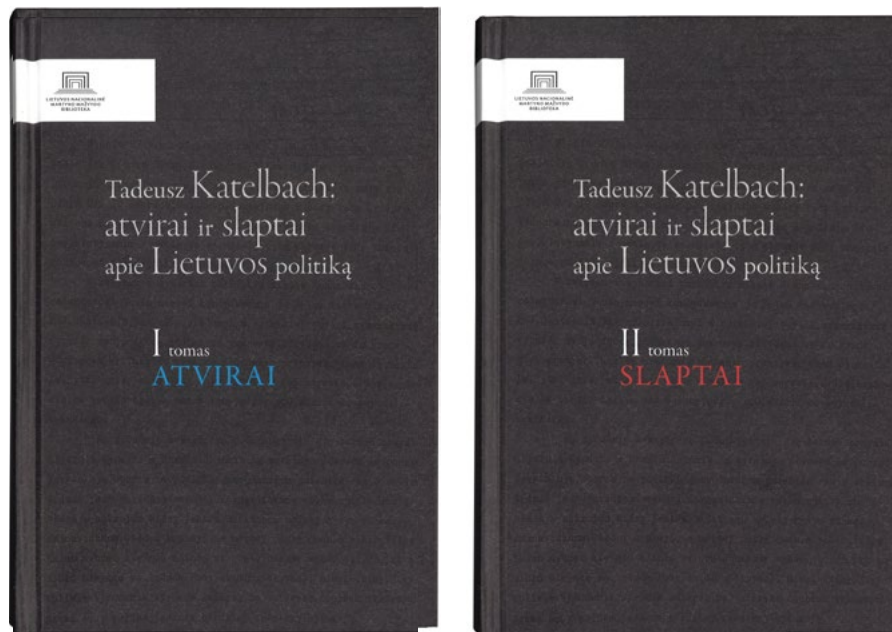
Received: 17/11/2023. Accepted: 18/12/2023.

Copyright © 2022 Simonas Jazavita. Published by the [Martynas Mažvydas National Library of Lithuania](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](#) (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Ministry of Foreign Affairs about difficult political choices, Lithuanian-Polish relations, the question of Vilnius and the capital of Lithuania, the Lithuanian army, economy and diplomacy. The first volume of the publication contains an introduction by Marek Jabłonowski and Andrius Vaišnys, and articles and correspondence by Katelbach published in *Gazeta Polska* in 1934-1937. The second volume are secret reports kept in the Archive of New Records in Warsaw. This publication is significant in understanding both the domestic political and cultural life of Lithuania and the relations between Lithuania and Poland in the 1930s.

Keywords: Tadeusz Katelbach, Lithuanian-Polish relations, history of diplomacy in the early 20th century, history of the Central Eastern Europe.

Vietoj įvado: Lenkijos valstybės veikėjo, diplomato, žvalgybininko, žurnalisto Tadeuszo Katelbacho lituanistinis paveldas

Knygos *Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. I tomas, Atvirai* (toliau – pirmas tomas „Atvirai“) ir *Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. II tomas, Slaptai* (toliau – antras tomas „Slaptai“) laikytinos šiuo metu Lietuvos ir Lenkijos valstybių išgyvenamo tikro santykių renesanso tam tikra apraška. Nors Lietuvos ir Lenkijos istorijoje buvo daug gražių bendradarbiavimo momentų, po Pirmojo pasaulinio karo abi šalys dėl Vilniaus krašto išgyveno skaudų susikirtimą, nuo kurio pagyti reikėjo daug laiko ir sukrėtimų iš galingųjų kaimynių Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais. Vienas žmonių, kuris atsiradusias dėl Vilniaus krašto susikirtimo žaizdas bandė gydyti tada, kai dar nebuvo per vėlu, kad nors kažkiek padėtų išvengti skaudaus likimo, buvo T. Katelbachas, kurio platus rankraštinis palikimas pirmą kartą išverstas į lietuvių kalbą ir dviejų tomų knygoje pristatomas Lietuvos skaitytojui.

Abi knygos – pirmas tomas „Atvirai“, antras tomas „Slaptai“ – yra solidus daug laiko pareikalavusio tarptautinio, iš dalies Lietuvos kultūros tarybos finansuoto projekto rezultatas. Jis tęsia Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos (LNB) leidžiamų dokumentinio paveldo šaltinių publikacijų seriją¹.

¹ Praėjus mėnesiui po T. Katelbacho knygos išleidimo (2023 m. lakričio mėnesį), LNB išleido kito žymaus tarpukario advokato, politiko, visuomenės ir kultūros veikėjo Zigmo Toliušio (1889–1971) atsiminimų pirmąją dalį: Toliušis, Z. *Atsiminimai ir apybraižos, D. 1: Gyvenimo kelio pradžia (1889–1921)* / sudarė I. Abramovienė ir T. Błaszczakas. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023. Taip pat žr. Zigmo Toliušio 135-osioms gimimo metinėms išleistas pirmas jo atsiminimų tomas. *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka*, 2023 m. gruodžio 27 d. Prieiga per internetą: <https://lnb.lt/naujienos/10956-zigmo-toliusio-135-osioms-gimimo-metinems-isleistas-pirmas-jo-atsiminimu-tomas> [žiūrėta 2023-12-28].

Knygos abiejuose tomuose skelbiama žymaus Lenkijos valstybės veikėjo, diplomato, žvalgybininko, žurnalisto, Lietuvoje trejus metus (1934–1937 m.) dirbusio Tadeušo Katelbacho (1897–1977) publicistika (pirmas tomas „Atvirai“) ir Lenkijos užsienio reikalų ministerijai skirti jo slaptieji raportai (antras tomas „Slaptai“) apie Lietuvą. Jie buvo parengti Lenkijos mokslininko prof. Mareko Jabłonowskio (Varšuvos universitetas) ir Lietuvos mokslininkų – prof. Andriaus Vaišnio (Vilniaus universitetas) ir dr. Ingridos Veliutės (LNB). Į lietuvių kalbą išpūdingos apimties šaltinį išvertė A. Vaišnys kartu su LNB darbuotoja Biruta Mikalonienė.

Lietuvos politikos ir kultūros atspindžiai Tadeuszo Katelbacho publicistikoje

Pirmas leidinio tomas „Atvirai“ prasideda M. Jabłonowskio ir A. Vaišnio išsamiu – net 99 puslapių apimties – įžanginiu straipsniu „Lietuvos politika ir kultūra Tadeuszo Katelbacho pranešimuose“². Tai atskira mokslinė studija, kurioje prie temos prieinama labai iš lėto – visų pirma pristatant išsamų tuometinės situacijos tarp Lietuvos ir Lenkijos kontekstą. Be abejo, skaitytojui taip pat parodoma, kokia įvairiapusė asmenybė buvo pats pagrindinis knygos *herojus* T. Katelbachas, kurio publicistika ir raportai vadovybei 1933–1937 m., dramatišku istorijoje momentu, labai stipriai formavo Lietuvos įvaizdį Lenkijoje. Taip pat įžanginiame straipsnyje aptariami pagrindiniai Lenkijoje atlikti tyrimai, susiję su T. Katelbacho veikla – natūralu, kad šioje šalyje jis yra sulaukęs didelio tyrėjų dėmesio³. Pažymėtina, jog pirmąjį tyrimą, kurio centre yra T. Katelbachas, Lietuvoje atliko būtent vienas iš įžanginio straipsnio autorių – A. Vaišnys⁴. Šio tyrimo tęsiniumi laikytinas istoriko Arūno Gumuliausko 2008 m. publikuotas straipsnis „Lietuvos ir Lenkijos santykiai tarpukariu: pirmieji atšilimo ženklai“, kuriame aptariami kai kurie šiame leidinyje publikuojami T. Katelbacho parengti dokumentai⁵.

Šios recenzijos autoriaus nuomone, įžanginiame straipsnyje T. Katelbachas pagrįstai sulyginamas su lietuviškuoju „atitikmeniu“ – kiek vėliau Lietuvos į Lenkiją išsiųstu talentingu žurnalistu, politikos ir visuomenės veikėju Valentinu Gustainiu (1896–1971). Abu buvo praktiškai bendraamžiai, abu nuo jaunumės aktyvūs ir įtakingi savo gimtosiose šalyse, turėję ir vyresniųjų, valdžios sluoksnius kontroliavusių kolegų pasitikėjimą. Toks palyginimas rodo, kad nors tuomet jų nuomonės skyrėsi – vienas buvo Lenkijos patriotas, kitas Lietuvos patriotas, šiandien abi šalys juos gali gerbti būtent dėl to paties – patriotiškumo.

Toliau įžanginiame straipsnyje daug dėmesio skirta išryškinti priežasčių, lėmusių Lietuvos ir Lenkijos konfliktą 1919–1920 m., kai jis net buvo tapęs ginkluotu. Čia esti nemažai įžanginio straipsnio autorių vertingų interpretacijų ir išvalgų, paremtų gausia archyvinės medžiagos iš Lenkijos archyvų analize. Šia tema besidomintis skaitytojas ras nemažai šaltinių, galės su jais susipažinti, galimai net norės polemizuoti. Šiai temai skirtas 1.2 skyrelis, neatsitinkinai pavadintas *Karštligė (1919–1920)*⁶. Įžanginiame straipsnyje taip pat išsamiai parodoma, kaip šis konfliktas įgavo „lėtinę formą“ tarptautiniame kontekste. Europoje padėtis sparčiai pradėjo keistis 1933 m., kai Adolfui Hitleriui ir Nacionalsocialistų partijai atėjus į valdžią Vokietija tapo vis agresyvesnė. Būtent šiame tarptautiniame kontekste tiek Lietuva, tiek Lenkija, nors abi valstybės buvo skirtingo dydžio ir pajėgumų, tačiau susikūrusios panašiai – aktyviai veikiant moderniam tautiniam judėjimui, ieškojo savo galimybių išlikti. Tai vėl sukūrė tam tikras galimybes ieškoti susikalbėjimo būdų ir mažinti jau atšalusio, tačiau dėl ideologijos vis atgaivinamo konflikto įtampą.

² Jabłonowski, M.; Vaišnys, A. Lietuvos politika ir kultūra Tadeuszo Katelbacho pranešimuose. In: *Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. I tomas, Atvirai* / sudarytojai M. Jabłonowski, A. Vaišnys, I. Veliutė; iš lenkų k. vertė B. Mikalonienė, A. Vaišnys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023, p. 10–109.

³ Žr. visų pirma: Cenckiewicz, S. *Tadeusz Katelbach (1897–1977): biografia polityczna*. Warszawa: Wydawnictwo LTW, 2005.

⁴ Vaišnys, A. *Spauda ir valstybė 1918–1940: analizė istoriniu, teisiniu ir politiniu aspektu*. Vilnius: Biznio mašinų kompanija, 1998, p. 184–203.

⁵ Gumuliauskas, A. Lietuvos ir Lenkijos santykiai tarpukariu: pirmieji atšilimo ženklai. *Acta historica universitatis Klaipedensis*, 2008, t. 16, p. 65–74. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistikla.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2008~1367164977449/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2023-12-15].

⁶ Jabłonowski, M.; Vaišnys, A. *Lietuvos politika ir kultūra Tadeuszo Katelbacho pranešimuose*, p. 31–43.

T. Katelbacho veikla įžanginiame straipsnyje aprašoma kontekste kitų iniciatyvų, kurios turėjo padėti sumažinti įtampą tarp dviejų kaimyninių ir istoriškai susijusių tautų. Todėl paminimi ir kiti vizitai, daugiau vykę neformaliais sumetimais, pavyzdžiui, Lietuvoje įtakingo dvarininko Vladimiro Zubovo kelionė pas Józefą Piłsudskį į Varšuvą arba buvusio Lenkijos premjero Aleksanderio Błażejaus Prystoro asmeninis vizitas į Kauną, siekiant išnaudoti dar tų laikų, kai abi šalys priklausė Rusijos imperijai ir siekė iš jos išsivaduoti, ryšius, taip pat užmegztą asmeninę pažintį su Antanu Smetona. Be abejo, asmeniniai ryšiai vedė prie draugiško bendravimo, bet ne prie kompromiso – nusileisti nenorėjo nei viena, nei kita pusė. Taigi ir T. Katelbachas Kaune, kaip ir netrukus V. Gustainis Varšuvoje, mynė daugybę koridorių, bandydamas kantriai, diena po dienos, atrasti žmones, kuriems būtų nesvetimas siekis susikalbėti; be to, jam reikėjo ir tikėtis, kad kaip nors suvedus tokius žmones šalių santykiai gali pajudėti iš „mirties taško“. Tad per šių santykių ir problemų aptarimą įžanginiame straipsnyje išryškėja T. Katelbacho asmenybė, jo jaunystė, veikla abiejų šalių santykiams įtakos turinčiuose epizoduose, pavyzdžiui, 1919 m. vadinajamame „Seinų sukilime“. Beje, pristatoma ir vėlesnė T. Katelbacho veikla, t. y. po 1937 m. išvykus iš Lietuvos. Galiausiai, įžanginiame straipsnyje pristatomos ir ryškiausios lietuvių asmenybės, su kuriomis T. Katelbachui daugiausia teko bendrauti. Šis bendravimas ir jo rezultatai labiausiai išryškėja knygos pirmame tome „Atvirai“, kur pateikiami T. Katelbacho straipsniai ir korespondencija, išspausdinti 1933–1937 m. viename didžiausių ir įtakingiausių to meto Lenkijos laikraščių – „Gazeta Polska“.

Vis dėlto pirmo tomo „Atvirai“ pagrindas yra 1938 m. Varšuvoje išleistos T. Katelbacho knygos „Za litewskim murem“⁷ („Už Lietuvos mūro“) vertimas į lietuvių kalbą. Tai didžiulis, net 329 puslapių apimties leidinys. Sveikintinas įžanginio straipsnio autorių sprendimas pateikti trumpesnes ar ilgesnes dauge lyje knygos vietų minimų asmenybių biogramas. Žinoma, kelios smulkios klaidelės pasitaikė. Dažnai Lietuvos diplomatai vadinami ambasadoriais, nors tokio rango tuometinės Lietuvos pasiuntiniai neturėjo, todėl buvo vadinami arba pasiuntiniais, arba įgaliotaisiais ministrais. Taip pat Lietuvoje įpastėsnis Tautų Sąjungos, o ne Tautų Lygos terminas.

Susipažinęs su gausybe ryškių Lietuvos veikėjų T. Katelbachas ieškojo skirtingų poveikio priemonių išsikeltiems tikslams pasiekti. Antai Lietuvos prezidentą Antaną Smetoną jis visada išskiria ir vengia savo publicistikoje jį stipriai kritikuoti suprasdamas, kad tai būtų „raudona linija“, todėl jei kartais ir išsako stipresnę kritiką, stengiasi tai daryti adresuodamas ją labiau Vyriausybei ar neapibrėžtiems politikams, nesiekiantiems suartėjimo su Lenkija. Įdomu, kad kritiškiau vertindamas 1929–1934 m. užsienio reikalų ministro pareigas ėjusį Dovą Zaunių, T. Katelbachas jį dažnai priešpriešina asmeniškai mėgstamesniam Stasiui Lozoraičiui (1898–1983), kuris minėtas pareigas ėjo vėliau, t. y. 1934–1938 metais. Tačiau kelis kartus T. Katelbachas turėjo simpatijas S. Lozoraičiui net tramdyti, nes jis ir jo aplinka suprato, kad palankūs Lenkijos spaudos atsiliepimai Lietuvoje gali sukelti priešingą efektą, t. y. pavaizduoti S. Lozoraitį per dideliu polonofilu, linkusiu į kompromisus. Įdomiausia tokios tematikos straipsnius gretinti su antrame tome „Slaptai“ pateikiamais diplomatiniais raportais, kur matosi jų parašymo užkulisiai. Tai dar labiau didina publikuojamo šaltinio vertę.

Kalbant apie diplomatinį taktą pažymėtina, jog norėdamas sukritikuoti Lietuvos valstybines ir visuomenines negeroves T. Katelbachas tarsi žvelgia „iš šono“, t. y. analizuoja kūrybą intelektualų, kurie drįsta aprašyti ir tuometinės Lietuvos negeroves – Pauliaus Slavėno, Juozo Grušo, Juozo Keliučio, jau minėto V. Gustaičio, Stasio Ylos ir kitų. Savo mintis jis perteikia jų žodžiais, tačiau netampa Lietuvoje *persona non grata*. Žinoma, išlenda ir paties T. Katelbacho požiūrio „iš šono“ epizodai. Jo nuomone, Lietuvos visuomenė tikrai nevienalytė, antai ūkininkai konfrontuoja su valdininkija, augančiu biurokratinio aparatu. Būtent biurokratinį aparatą T. Katelbachas laiko sluoksniu, kuris daugiausia išlošia valstybėje, o kiti gyventojų sluoksniai kenčia dėl įtampų su Lenkija ir Vokietija. Žinant apie vėlesnius Vokietijos ir Lenkijos santykius, ypač okupacijos metais (1939–1945 m.) Lenkijoje vokiečių vykdytą terorą, tokios mintys gali atrodyti keistos, tačiau verta priminti, jog šie raportai rašyti tuomet, kai didžiųjų Lietuvos

⁷ Katelbach, T. *Za litewskim murem*. Warszawa: Rój, 1938.

kaimynių santykiai buvo palyginti geri ir būtent tai sukėlė Lietuvoje nemažą problemą – tarsi reikėjo rinktis, kuris klausimas – Vilniaus atgavimo ar Klaipėdos išsaugojimo – yra prioritetas. Be abejo, T. Katelbachas ragino žvelgti Klaipėdos kryptimi, akcentavo, kad būtent čia yra lemtingas susikirtimas, kuris nuspręš Lietuvos ateitį; jis ieškojo būtent tokių Lietuvos politikų ir intelektualų, kurie mąstyto panašiai. Neatsitiktinai daug dėmesio skiriama bendravimui su Klaipėdos krašto gubernatoriais – Jonu Navaku ar Antanu Merkiu, taip pat tokiais intelektualais kaip Mykolas Römeris, ar Kazys Pakštas, kuriems Klaipėda atrodo esanti Lietuvai ypač svarbi. Jų mintis T. Katelbachas noriai perdavė Lenkijos skaitytojui, tarsi siekdamas parodyti, kad tokia buvo visa tuometinė Lietuva, kurios gyventojų mintis šie įtakingi asmenys ir perteikė. Padidėjęs lietuvių dėmesys Klaipėdai turėjo mažinti dėmesį Vilniui, o tai atitiko Lenkijos interesus. Suprasdamas, kad pokyčiai Lietuvoje vyksta lėtai ir turėdamas užduotį paskelbti šią žinią lenkų skaitytojui, kai kur T. Katelbachas linkęs pasisakyti gana tiesmukai. Antai, „Galiausiai politinis pasyvumas yra būdingas vidutinio lietuvių broūžas“⁸, arba kiek sutirštindamas spalvas, pavyzdžiui, „Absoliuti dauguma katalikų dvasininkų Lietuvoje iš tiesų nusiteikę prieš Vyriausybę“⁹. Kita vertus, būtent Lietuvos krikščionis demokratus jis mato kaip svarbiausią opoziciją, dažnai bendrauja su jų ideologu Leonu Bistru, perduoda jo požiūrį Lenkijos auditorijai, juolab kad L. Bistras, kaip buvęs Lietuvos ministras pirmininkas, tebėra įtakingas.

Atskirai vertingos yra T. Katelbacho išvalgos svarbiais tarpukario Lietuvos istorijos klausimais, pavyzdžiui, daug dėmesio skiriama vadinamajam 1934 m. Birželio pučui. Vis delto kai kur T. Katelbachas perspaudžia, ypač teigdamas, esą „Jaunoji Lietuva“ yra fašistinė organizacija. Tiesa, jis remiasi Kaune sklindžiusiais gandas, jog jaunalietaiviai tampa panašūs į hitlerininkus – atkreiptas dėmesys į vėliavą su „liepsnų svastika“. Žinoma, kaip žurnalistui T. Katelbachui tokie gandai įdomūs ir jis meistriškai juos pateikia skaitytojams, žinodamas, kad tai padidins susidomėjimą. Čia pat jis pastebi, kad valdiškos pareigos suteikiamos tik „tautiškai susipratusiems“, lojaliems tautininkams, režimas konsoliduoja savo rėmėjus. Galiausiai, T. Katelbachas pastebi, kad iki 1934 m. voldemarininkų Birželio pučo tautininkų pozicijos atrodo stiprios, tačiau pučo metu jos susvyravo ir dėl tol labai padidėjo poreikis konsoliduoti režimą. Todėl, anot T. Katelbacho, nuo 1934 m. autoritarinės tendencijos Lietuvoje tik stiprėjo.

Skaitytojų patogumui T. Katelbacho publicistika suskirstyta pagal tematiką. Tačiau visose temose matomi tarsi du Katelbachai – vienas jų energingas, optimistiškas, tikintis galimybe susitarti ir, matyt, todėl jaučiantis savo veiklos prasmę, o kitas – įstrigęs Lietuvos valdžios diplomatinio vilkinimo akligatvyje, galimai užsitraukęs ir savosios valdžios nepasitikėjimą – greičiausiai todėl pozityvus tonas ir ima keistis.

Pirmo tomo „Atvirai“ vertę didina neišspausdintų laikraštyje „Gazeta Polska“ tekstų paskelbimas. To pavyzdys – tekstas „Lietuviškas režimas“¹⁰. Šis straipsnis, parašytas 1937 m. spalio mėnesį, vertingas tuo, jog jame teigiama, kad Lietuvai pavojų kelia komunizmas, o valdžios politika netrukdo komunizmui veikti, reaguojama į slapyvardžiu parašytą S. Ylos knygą¹¹, kurioje rašoma apie komunizmo pavojų Lietuvai. Apskritai kalbant, nors 1937 m. pastebimas kritiškesnis T. Katelbacho tonas Lietuvos atžvilgiu, jis vis dar pamini ir šį tą teigiamo: „Toliaregiai ekonominiais klausimais lietuviai nusideda trumparegiškai kalbėdami apie užsienio politikos reikalus.“¹²

T. Katelbachas teigia, kad tarp mokslinio ir kultūrinio Lietuvos elito atstovų radęs daug prijauciančių Lenkijai asmenybių, tačiau politiškai šie žmonės vis dar bijo Lenkijos kultūrinio dominavimo, tad draugauti, bendradarbiauti neskuba, net jei mieliau rinktųsi ryšį su Lenkija nei su Vokietija. O Lietuvos valdžioje jis matė, jo žodžiais tariant, „liaudies sūnus“, kuriems lenkas asocijuojasi su „ponu“, taigi priešprieša turi ir tam tikro ideologinio pobūdžio. Vietomis, reikia pastebėti, T. Katelbachas buvo kiek naivokas. 1933 m. jis stebisi, kad Lietuvos visuomenėje taip skaudžiai reaguojama į bet kokias diskusijas dėl Vilniaus, esą

⁸ Tadeusz Katelbach: *atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. I tomas, Atvirai*, p. 150.

⁹ *Ibidem*, p. 154.

¹⁰ *Ibidem*, p. 178–180.

¹¹ Daulius J. (tikr. Stasys Yla). *Komunizmas Lietuvoje*. Kaunas: Šviesa, 1937.

¹² Tadeusz Katelbach: *atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. I tomas, Atvirai*, p. 193.

lyg tas faktas įvyko vakar, o ne prieš trylika metų. Žurnalistui praėjęs laiko tarpas – ilgas, nes įvykiai, jo nuomone, keičiasi labai dinamiškai. Ir čia išryškėja jo pagrindinė idėja – kalbėti „ne per mūrą“ – paprasčiau tariant, jeigu būtų užmegzti diplomatiniai santykiai, lenkų tauta geriau pajustų lietuvių tautos skaudulius, ir gal tai pastūmėtų prie kompromiso paieškų, suveiktų seni, Abiejų Tautų Respublikos laikus menantys sentimentai. Dėsninga, kad 1934 m. sausį aplankęs Šiaulių muziejuje surengtą parodą, skirtą 1863 m. sukilimui, T. Katelbachas labai nudžiunga, nes, jo teigimu, parodą lankantys gimnazistai galės visai kitaip matyti ir Lenkiją, žvelgti į ją kaip galimą sąjungininką dabarties kovose¹³.

T. Katelbachas išskiria tuo metu pasirašytą Lenkijos ir Vokietijos sutartį, nes ji, jo nuomone, privertė Lietuvą atkreipti dėmesį į Lenkiją kaip į aktyvią politiką vykdančią valstybę. Kartu jis teigia, kad Vokietija, į kurią Lietuva orientavosi, dvasiškai Lietuvai niekada nebuvo artima, kaip ir nėra Lietuvos ir Latvijos dvasinio ryšio. Pastebimas ir laikotarpis, kai ieškoma kompromiso, ypač išskiriami „jaunieji nacionalistai“, kurie jau nebijo Lenkijos kultūrinės įtakos, nes jaučia, kad lietuvių tautiškumas yra sustiprėjęs. Labiausiai išskiriami apie žurnalą „Naujoji Romuva“ susibūrę inteligentai. Publicistikoje dažnai minimi palankūs Lenkijai intelektualai – Vincas Čepinskis, K. Pakštas, V. Gustainis, L. Bistras, Rudolfas Valsonokas, o raportuose (antrame tome „Slaptai“) šalia jų dažnos ir Jokūbo Robinzono, Martyno Yčo, Konstantino Jablonskio pavardės. Tai pagrindiniai žinių apie Lietuvą šaltiniai, kuriuos analizuoja knygos autorius.

Pažymėtina, kad pirmo tomo „Atvirai“ komentaruose publikuojama ir Lietuvos spaudos pasvarstymų apie T. Katelbachą, kartais kritiškų, pavyzdžiui, straipsnis, „Mūsų Vilnius“¹⁴, kuriame rašoma, kad T. Katelbacho turima informacija grįsta iš neaiškių veikėjų išgirstais gandais. Sumanymas publikuoti ir tokį šaltinį yra racionalus, nes vietoj vienpusiškų pagyrų, tegul ir nusipelnusiam asmeniui, gauname subalansuotą, kritiškai pagrįstą epochos amžininko vertinimą. Kita vertus, išvelgiamas ir paties T. Katelbacho griežtėjantis požiūris į to meto įvykius. Jis kiekvienais metais akcentavo, kad būtent tie metai bus „Lietuvos ir Lenkijos santykių sprendimų metai“¹⁵. Tačiau jam dirbant joks sprendimas taip ir neįvyko. Taigi tokios klaidinančios žinios galėjo menkinti T. Katelbacho reputaciją Lenkijos vadovybės akyse; žinoma, ir jam pačiam tai kėlė frustraciją, kuri 1936 m. antroje pusėje ir 1937 m. jau buvo akivaizdžiai matoma jo publicistikoje ir raportuose. 1937 m. skamba bene griežčiausia T. Katelbacho nuomonė – esą būtent Lietuva sulaukė iš Lenkijos atlaidumo 1920 m. rudenį, kai Lenkijos kariuomenė sustojo beveik prie Kauno vartų, tad lietuviai turi būti už tai dėkingi ir jiems daugiau atlaidumo būti negali, dabar jau Lietuva turi rodyti pavyzdį¹⁶. Įžanginio straipsnio autoriai pripažįsta, kad T. Katelbacho tonas ištis pasikeičia, jis vis griežtesnis Lietuvos atžvilgiu, o tai lemia asmeninis nusivylimas, vien dėl to, kad jo misija nepasiekė tikslo. Vienoje vietoje T. Katelbachas netgi teigia, kad Lietuva virsta totalitarine valstybe¹⁷. Žinoma, tai nedaro T. Katelbacho Lietuvos priešų ar net kritiku, o veikiau parodo ir jo asmeninę dramą, kai ilgai siektas tikslas taip ir nebuvo pasiektas, o dažnai iš Lietuvos politikų girdėtos palankios kalbos ne visada buvo gerai suprastos ir galimai „užbūrė“ ir patį raportų autorių.

Lietuvos politikos ir kultūros atspindžiai Tadeuszo Katelbacho slaptuosiuose raportuose

Aukščiau išsakyti pastebėjimai aktualūs vertinant antrąjį tomą „Slaptai“¹⁸, kurį sudaro T. Katelbacho Lenkijos užsienio reikalų ministerijai rašyti 52 slaptieji raportai, saugomi Naujųjų aktų archyve Varšuvoje; jie ypač praturtina Lietuvos istoriografiją. Skaitant šiuos raportus, prasidedančius 1932 m. (dar

¹³ Plačiau apie tai žr. bene optimistiškiausiame T. Katelbacho straipsnyje „1863 metų eksponatų lietuviška paroda Šiauliuose“: *ibidem*, p. 204–206.

¹⁴ *Ibidem*, p. 239, žr. nuorodą nr. 589.

¹⁵ Pavyzdys kalbant apie 1936 m.: *ibidem*, p. 262.

¹⁶ Žr. *ibidem*, p. 276.

¹⁷ *Ibidem*, p. 302.

¹⁸ *Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. II tomas, Slaptai / sudarytojai M. Jablonski, A. Vaišnys, I. Veliutė; iš lenkų k. vertė B. Mikalonienė, A. Vaišnys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023.*

prieš T. Katelbacho misiją Lietuvoje 1934–1937 m.), dažnai galima rasti paminėtus tuos pačius jau pirmame tome „Atvirai“ minimus asmenis, kurie yra ypač svarbūs informacijos šaltiniai T. Katelbachui, jie – Jurgis Šaulys, S. Lozoraitis, K. Pakštas, Juozas Urbšys, Jonas Navakas, Magdalena Avietėnaitė, Antanas Merkys, V. Zubovas, J. Robinzonas. Tai išties įtakingi to meto Lietuvoje asmenys, tačiau jie daugiau atstovauja tai stovyklai, su kuria T. Katelbachas palaikė gerus santykius ir kuri ieškojo sugyvenimo su Lenkija. Mažokai jo kontaktų su tais, kurie akivaizdžiai nepritarė jo sumanymams. Žinoma, kalbėtis su aktyviais suartėjimo kritikais nebuvo didelės prasmės, bet taip būtų buvęs susidarytas „blaivesnis“ vaizdas. Skaitant T. Katelbacho pokalbius su šiais gana įtakingais Lietuvos tuometiniame gyvenime žmonėmis net retrospektyviai visažinis nūdienos skaitytojas gali nustebti, kad Lietuva ir Lenkija dar 1935 m. nepradėjo artimesnio bendradarbiavimo, nekaltant jau apie diplomatinių santykių užmezgimą. Palyginimui – vienas iš neabejotinai nuoširdžiausių T. Katelbacho kontaktų buvo tuometinis Lietuvos pasiuntinys Vokietijoje J. Šaulys (1879–1948), karštas santykių su Lenkija stiprinimo šalininkas. Skaitant kai kuriuos T. Katelbacho raportus atrodo, kad J. Šaulys daug ką jam atskleidė slaptai, be vadovybės žinios¹⁹. Tuo laiku tai buvo neretas poelgis tarp Lietuvos diplomatų. Tačiau jei būdamas Berlyne T. Katelbachas būtų pamėginęs daugiau pakalbinti ne tik J. Šaulį, bet ir tuometinį Lietuvos karo atašė pulkininką Kazį Škirpą (1895–1979), būtų neabejotinai išgirdęs kitą nuomonę. Neatsitiktinai 1938 m. kovą Lietuvos valdžia, priėmusi ultimatumą iš Lenkijos, mainais pirmuoju pasiuntiniu nusiuntė ne J. Šaulį, o būtent atsargų ir nepatiklų K. Škirpą. Ir tik vėliau, sparčiai prastėjant santykiams su Vokietija ir po truputį gerėjant santykiams su Lenkija, Lietuvos valdžia įvykdė rokiruotę ir J. Šaulys pagaliau gavo galimybę darbuotis Varšuvoje, o K. Škirpa buvo grąžintas į Berlyną, tik jau kaip pasiuntinys – tikėtasi, kad jis kone vienintelė figūra, kuri bus *persona grata* vis radikalėjantiems ir spaudimą didinantiems Vokietijos nacionalsocialistams²⁰. Beje, neatstiktinai ir Lenkijos valdžia nepasirinko T. Katelbacho pirmuoju pasiuntiniu į Lietuvą, nors, atrodytų, jis apie Lietuvos padėtį ir politiką tikrai žinojo daugiau nei pasirinktas Frantiszekas Charwatas (1881–1943)²¹.

Tačiau ši kritika yra retrospektyvi, kalbant iš žinojimo pozicijų, tad ji nėra skirta sumenkinti geroms T. Katelbacho intencijoms ir jo bandymui tarp kadaise draugiškų valstybių vėl tiesti tiltus, tegul ir labai sunkiomis sąlygomis. Užsiminus apie draugystę, verta išskirti ypač draugiškus T. Katelbacho santykius su jau minėtu S. Lozoraičiu. Jis, kaip ir atsispindi raportuose, buvo malonus žmogus ir tikrai nieko prieš Lenkiją neturėjo. Išeivijoje S. Lozoraičiui net buvo lipdoma polonofilo etiketė, jis paniekinamai vadintas „Lazerowskiu“²². Vis dėlto šis recenzuojamas dokumentų rinkinys leistų paneigti tokius stereotipus – kai S. Lozoraitis įžvelgdavo grėsmę Lietuvos interesams, jis nebuvo linkęs jų aukoti.

Raportai atskleidžia, kad prezidentas A. Smetona susitikimo metu pripažino, kad skaito T. Katelbacho straipsnius, kalbėjo su juo lenkiškai, viršijo numatytą susitikimo laiką²³. Svarstant prezidento A. Smetonos santykius su Lenkija, įdomi jau minėto įtakingo Lietuvos žydų veikėjo J. Robinzono (1889–1977) dar 1934 m. išsakyta pastaba, kad A. Smetona ir jo aplinka norėtų būti priversti užmegzti santykius su Lenkija ir taip atsikratyti atsakomybės. Taip galiausiai ir nutinka 1938 m. kovą. Žinoma, T. Katelbachui norėjosi kitokio santykių tarp Lietuvos ir Lenkijos užmezgimo.

Vis dėlto T. Katelbacho nuveiktas darbas lieka labai svarbus, jeigu į jį pažvelgiama iš kitos perspektyvos, kurią tyrinėti teko šios recenzijos autoriui. 1939 m. rugsėjį Vokietijai ir SSRS prieš Lenkiją pradėjus

¹⁹ Žr. pavyzdžiui: Katelbach, T. Pokalbis su Šauliu Palangoje. In: *Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. II tomas, Slaptai*, p. 247–249.

²⁰ Plačiau apie tai žr. Jazavita, S. The Change in Attitude of the Lithuanian Political Elite towards Poland in 1934–1939. *Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*, 2018, Vol. 9, s. 81–124, <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2018.005>.

²¹ Matyt, pirminės ir šiek tiek per optimistinės žinios iš Kauno, kurias siūsdavo T. Katelbachas, kiek suklaidino ir Varšuvą, tad buvo pasirinktas patyręs diplomatas, Rygoje Lenkijai atstovavęs F. Charwatas, kuris buvo mažiau pažįstamas Kauno valdžios koridoriuose.

²² Žr. Aleksandravičius, E. Politinių „veiksnių“ realijos ir marginalijos: „lenkų klausimas“ lietuvių išeivijoje. *Darbai ir dienos*, 2002, t. 30, p. 160. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2002~1367183421864/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2023-12-15].

²³ Plačiau žr. Katelbach, T. Pokalbis su ponu prezidentu Smetona. In: *Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. II tomas, Slaptai*, p. 156–161.

karo veiksmus, Lietuvos politinis elitas ir visuomenė rinkosi neutralitetą, tačiau morališkai palaikė Lenkijos pusę. Neabejotina, kad pasiuntinio Vokietijoje K. Škirpos pasiūlytas planas žygiuoti ir atsiimti Vilnių jėga būtų buvęs palaikytas prieš T. Katelbacho misijai prasidedant ar ypač XX a. 3 dešimtmetyje, kai, tuometinio Prancūzijos pasiuntinio Gabrielio Padovano teigimu, tikėjimas Vilniaus susigrąžinimu bet kokiomis priemonėmis Lietuvoje buvo tapęs kone religija²⁴. Tačiau 1939 m. Lietuvos politinis elitas K. Škirpos planu nesusidomėjo ir net kategoriškai draudė jį plėtoti, todėl K. Škirpa savo iniciatyva kalbėjosi su vokiečiais ir tokiu būdu įsivėlė į didelį konfliktą su Kauno politiniu elitu²⁵. Tame politiniame elite pirmais smuikais vis dar griežė tie patys žmonės, su kuriais kontakto siekė T. Katelbachas, visų pirma, atsargusis prezidentas A. Smetona ir užsienio reikalų ministru tapęs J. Urbšys (1896–1991). Galiausiai, Lietuva ištiesė pagalbos ranką tūkstančiams pabėgėlių iš Lenkijos, tarp jų ir karininkams, kurie prieš dešimtmetį galėjo būti laikomi didžiausia grėsme. Nors T. Katelbachui atrodė, kad pokyčiai Lietuvoje vyksta labai lėtai, paradoksalu, bet tokie pokyčiai įvyko per gana trumpą laiką, ir galima konstatuoti, kad jis daug prie to prisidėjo.

Užsklanda

Galime užtikrintai teigti, jog šis dviejų tomų šaltinis koreguos ne vieną istoriografinį teiginį apie tarpukario Lietuvos ir Lenkijos santykius. 2002 m. lietuvių kalba pasirodė iškilus Lenkijos valstybės veikėjo – pulkininko Leono Mitkiewiczaus – atsiminimai, kuriuose jis plačiai aprašė savo kaip pirmojo karo atašė Lietuvoje 1938–1939 m. misiją²⁶. Būtent T. Katelbacho tekstai parodo nelengvą tokios misijos priešistorę. Istoriografijos požiūriu reikšminga, jog L. Mitkiewiczaus atsiminimai ne tik plačiai skaitomi ir analizuojami du dešimtmečius, bet ir pats pulkininkas, nepaisant kai kurių tuometinių pozicijų skirtumo, vertinamas kaip Lietuvos draugas²⁷. Viliamės, jog T. Katelbacho tekstų laukia toks pats likimas – šaltinis bus plačiai naudojamas tiek tarpukario Lietuvos vidaus politinio ir kultūrinio gyvenimo tyrimams, tiek ir siekiant pažinti Lietuvos ir Lenkijos santykių aplinkybes XX a. 4 dešimtmetyje, o autorius taip pat bus laikomas mažų mažiausiai nepriešišku Lietuvai.

ORCID

Simonas Jazavita <https://orcid.org/0009-0004-9058-363X>

Literatūra

Aleksandravičius, Egidijus. Politinių „veiksnių“ realijos ir marginalijos: „lenkų klausimas“ lietuvių išeivijoje. *Darbai ir dienos*, 2002, t. 30, p. 147–166. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2002~1367183421864/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2023-12-15].

Cenkiewicz, Sławomir. *Tadeusz Katelbach (1897–1977): biografia polityczna*. Warszawa: Wydawnictwo LTW, 2005.

Daulius, Juozas (tikr. Stasys Yla). *Komunizmas Lietuvoje*. Kaunas: Šviesa, 1937.

²⁴ Taip pat žr. Kasparavičius, A. Don Kichotas prieš Prometėją: tarpukario lietuvių-lenkų iracionalioji diplomatija. *Darbai ir dienos*, 2002, t. 30, p. 62. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2002~1367183431227/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2023-12-15].

²⁵ Plačiau apie tai žr. Jazavita, S. „Kovok!“. *Kazys Škirpa ir Lietuvos likimas Antrajame pasauliniame kare*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2022, p. 72–85.

²⁶ Mitkiewicz, L. *Kauno atsiminimai (1938–1939)* / iš lenkų k. vertė R. Žepkaitė. Vilnius: Baltos lankos, 2002.

²⁷ Žr. pavyzdžiui: Terleckas, V. Objektivūs ir šilti lenkų karininko atsiminimai apie Lietuvą 1938–1939 m. (Leon Mitkiewicz, *Kauno atsiminimai*, Vilnius: Baltos lankos, 2002, 327 p.). *Kultūros barai*, 2003, Nr. 10, p. 89–93. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2003~1369509344867/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2023-12-15].

- Gumuliauskas, Arūnas. Lietuvos ir Lenkijos santykiai tarpukariu: pirmieji atšilimo ženklai. *Acta historica universitatis Klaipedensis*, 2008, t. 16, p. 65–74. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2008~1367164977449/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2023-12-15].
- Jabłonowski, Marek; Vaišnys, Andrius. Lietuvos politika ir kultūra Tadeuszo Katelbacho pranešimuose. In: *Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. I tomas, Atvirai* / sudarytojai M. Jabłonowski, A. Vaišnys, Ingrida Veliutė; iš lenkų k. vertė Biruta Mikalonienė, A. Vaišnys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023, p. 10–109.
- Jazavita, Simonas. „Kovok!“: *Kazys Škirpa ir Lietuvos likimas Antrajame pasauliniame kare*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2022.
- Jazavita, Simonas. The Change in Attitude of the Lithuanian Political Elite towards Poland in 1934–1939. *Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*, 2018, Vol. 9, s. 81–124. <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2018.005>
- Kasparavičius, Algimantas. Don Kichotas prieš Prometėją: tarpukario lietuvių-lenkų iracionalioji diplomatija. *Darbai ir dienos*, 2002, t. 30, p. 49–72. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2002~1367183431227/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2023-12-15].
- Katelbach, Tadeusz. *Za litewskim murem*. Warszawa: Rój, 1938.
- Katelbach, Tadeusz. 1863 metų eksponatų lietuviška paroda Šiauliuose. In: *Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. I tomas, Atvirai* / sudarytojai Marek Jabłonowski, Andrius Vaišnys, Ingrida Veliutė; iš lenkų k. vertė Biruta Mikalonienė, A. Vaišnys; įžanginio straipsnio (*Lietuvos politika ir kultūra Tadeuszo Katelbacho pranešimuose*) autoriai M. Jabłonowski, A. Vaišnys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023, p. 204–206.
- Katelbach, Tadeusz. Pokalbis su Šauliu Palangoje. In: *Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. II tomas, Slaptai* / sudarytojai Marek Jabłonowski, Andrius Vaišnys, Ingrida Veliutė; iš lenkų k. vertė Biruta Mikalonienė, A. Vaišnys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023, p. 247–249.
- Katelbach, Tadeusz. Pokalbis su ponu prezidentu Smetona. In: *Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. II tomas, Slaptai* / sudarytojai Marek Jabłonowski, Andrius Vaišnys, Ingrida Veliutė; iš lenkų k. vertė Biruta Mikalonienė, A. Vaišnys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023, p. 156–161.
- Mitkiewicz, Leon. *Kauno atsiminimai (1938–1939)* / iš lenkų k. vertė Regina Žepkaitė. Vilnius: Baltos lankos, 2002.
- Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. I tomas, Atvirai* / sudarytojai Marek Jabłonowski, Andrius Vaišnys, Ingrida Veliutė; iš lenkų k. vertė Biruta Mikalonienė, A. Vaišnys; įžanginio straipsnio (*Lietuvos politika ir kultūra Tadeuszo Katelbacho pranešimuose*) autoriai M. Jabłonowski, A. Vaišnys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023.
- Tadeusz Katelbach: atvirai ir slaptai apie Lietuvos politiką. II tomas, Slaptai* / sudarytojai Marek Jabłonowski, Andrius Vaišnys, Ingrida Veliutė; iš lenkų k. vertė Biruta Mikalonienė, A. Vaišnys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023.
- Terleckas, Vladas. Objektvūs ir šilti lenkų karininko atsiminimai apie Lietuvą 1938–1939 m. (Leon Mitkiewicz, *Kauno atsiminimai*, Vilnius: Baltos lankos, 2002, 327 p.). *Kultūros barai*, 2003, Nr. 10, p. 89–93. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2003~1369509344867/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2023-12-15].
- Toliušis, Zigmąs. *Atsiminimai ir apybraižos, D. 1: Gyvenimo kelio pradžia (1889–1921)* / sudarė Irmina Abramovienė ir Tomaszas Błaszczakas. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023.
- Vaišnys, Andrius. *Spauda ir valstybė 1918–1940: analizė istoriniu, teisiniu ir politiniu aspektu*. Vilnius: Biznio mašinų kompanija, 1998.
- Zigmo Toliušio 135-osioms gimimo metinėms išleistas pirmas jo atsiminimų tomas. *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka*, 2023 m. gruodžio 27 d. Prieiga per internetą: <https://lnb.lt/naujienos/10956-zigmo-toliusio-135-osioms-gimimo-metinems-isleistas-pirmas-jo-atsiminimu-tomas> [žiūrėta 2023-12-28].